Довелось мені якось бути на музичному soiree у одного видатного місцевого діяча. Народу було багато. І всякого. Бородатого, вусатого, патлатого, лисого. Але не дивлячись на деякі відміни, весь той люд мав щось спільне – це вираз ситості й якогось масного задоволення. Білі пікейні й чорні оксамитові жилети солідно колихалися від мірного реготу; вина й усякого їжва було подостатком. Ба! – навіть про пищу духовну подбав господар, бо на вечір був закликаний відомий віолончеліст N.

Я вперше бачив його отак, зблизька. То все доводилося дивитись на нього "з публіки", при скриках захоплення студентства і скромно-жадібних поглядах жіноцтва та дівоцтва. І мушу признатися, я з певного роду зацікавленням придивлявся до цієї, все ж як не як трохи вище поставленої людини. А коли все признаватися, то ще раз мушу признатися, що чим більше придивлявся, тим більше… розчаровувався.

Я не був запальним юнаком і зовсім не малював собі артистів в виді якихось надземних істот в сяйвах німбів та блискучих авреолях божественних променів; я добре знав, що вони такі ж самісінькі люди, як і ми грішні, з такими ж потребами, болями й радощами. Словом, я це все знав, але… все ж почув якесь розчарування, коли придивився, як добре N осушує чарку, як запихається дорогими закусками, І як сміхом відповідає на досить таки тупенькі гостроумства якихось "гласних".

Потім це почуття розчарування якось пройшло само. Скажу більше: деякий час довелося мені сидіти поруч із N, між нами зав’язалася досить цікава розмова і в результаті – я почув навіть симпатію до нового свого знайомого.

Всі були веселі, голосно балакали, голосно сміялися, ляскали іноді по плечах один одного купецькою рукою. Кімната, не дивлячись на добру вентиляцію й на всілякі пахощі, набиралася якогось духу передбанника – і от в цій атмосфері попросили N грати.

Признаюся, мені було образливо, коли N одразу згодився. Я собі думав: чому за це вино, шпроти й т. д. ніхто з гостей не платить, а от артист за те, що його покличуть на вечерю, має платити своїм талантом?

Грав N досить багато; акомпанувала йому господиня (я тоді зрозумів, чому це в сучасній дівочій школі грі на роялю відводиться таке почесне місце). Дешеві захоплення, аплодисменти, коли ще тягнеться словом затихле ppp, – ввесь звичайний антураж був на лице. Нудно.

В якійсь голові виникла ідея – прохати N заграти "Caprice" Шуберта. Річ популярна, всім відома, й тому ідея подобалася. Скоро всі причепилися до N безвідступно, як то кажуть – в одну душу.

Я бачив, що коли згадали цю річ, по лиці N пробігли якісь судороги. Він відмовлявся, але гості настирливо докучали.

– "Caprice" Шуберта! "Caprice" Шуберта!

N відніс уже інструмент до другої кімнати, але й це не помогло. Дехто намагався відговорювати.

– Панове! Та чому ви причепилися до цього пустячка? Коли вже просити, то най шановний N покаже нам чудеса еквілібристики, останнє слово жонглерства, словом "висшую школу парфорсной єзди" на своїм інструменті, – гукнув якийсь цінитель музики.

– Е, пустячок! А ви послухайте, як шановний N грає цей пустячок.

– Талант з усього може зробити щось варте.

– О!.. Талант – велике діло!

– Талант – це дар богів.

Словом, як прицілилися… а вже – "если толпа захочет, то поставит на своем" і – N згодився.

Услужні цінителі кинулись за інструментом: один тягне віолончель, зачіпаючи інструментом за стільці й промовляючи при тім: "нічого, нічого". Другий ухопив смичок прямо за волосся сальною рукою й розмахує ним, як дубиною, покрикуючи: "Дорогу! Дорогу!" Третій тягне крісло, четвертий…

N грав, але якось в перші моменти я не відчув нічого особливого в тім виконанні. Заграно добре, говорить нічого, але щоб стільці ламати – я до того не охотник. А от чомусь уся оця товпа прямо божеволіла, коли можна вжити тут це слово. Невже я, людина з більш-менш тонкою організацією, не зрозумів того, що розуміє оця товпа біложилетних добродіїв? Пригадалися мені слова одного музиканта; він сказав, що товпа може складатися з найневідповідніших елементів, але в сумі все ж може відчути щось недоступне індивідуумові.

Потім була вечеря, пили, потім ще пили. Пили на брудершафти, пили так. Одна компанія, голосно перешіптуючися, змовлялася їхати кудись; друга вимагала вина, якого не було на столі. Словом, усім було весело…

Ми знову сиділи обіч – я й N, але про що говорили, того я не знаю, як не знаю й того, яким побитом я опинився у N. Щось неначе мріється, ніби він говорив, що йому чогось страшно їхати самому додому, а я визвався його проводити. Якимсь побитом ми попали до його приміщення, там іще про віщось балакали, а потім я рішив, що далеко краще буде лягти спати, й ліг на тому самому предметі, на якому сидів.

На ранок мене збудили звуки. Я вслухався – це було "Caprice" Шуберта.

Я розкрив наполовину очи й дивився на N. Він сидів на ліжку ще в кальсонах і грав зовсім ненатягнутим смичком, вироблюючи staccato біля самої колодочки. Звуки були тихі (грав під сурдину), з характеристичним сипінням, але – щось мене вдарило, коли я вслухався в них. Я зачув у тих коротких, наче беззмістовних нотах якийсь біль, якесь укрите страждання. Початкові такти – то був неначе початок якогось сумного оповідання: хтось розповідав при заході сонця в тінях, що впали від високих дерев, розповідав про розбите життя, про гіркі, бо не виплакані, сльози, про гибель найкращих надій; розповідав – і старався зробити це в жартливих формах, надаючи вигляду пустяковині… Але того не вкриєш: сльози виривалися з-під кожного слова. Хоч у тих декількох шістнадцятих, які йшли вниз, і чувся неначе здавлений смішок, але він був силуваний, вимушений. Так сміються тільки старі одставні чиновники, коли їм купецька компанія маже пику гірчицею, дає пити горілку з оцтом, сіллю й карболовою кислотою… а він сміється, і його дрібненький із сльозами смішок непевно тремтить проміж масних октав купецького реготу.

Я лежав і вслухався в оті шістнадцяті. Очевидно, й сам N надавав їм якогось особливого значіння, бо старанно відтіняв і вироблював; у нього навіть губи якось кривилися, коли spiccato легко й скоро, але все ж ніби захлипуючись, збігало вниз.

Я не ворушився на своїому дивані. Якось навіть аж неловко було: немов підслухуєш чиюсь самотну скаргу. Вікно було одчинене. Воно виходило у маненький садочок. Там зацвіли маслинки й наповняли запахом повітря. У дворі шаруділа собака, бігаючи по ланцюгу. Штора була піднята до половини. Якийсь вертлявий горобець стрибнув був на підоконня, але перелякався й шурнув геть.

N скінчив ледве чутним pizzicato. Підняв голову й подивився просто на мене.

– Ну, чого ж ви? Я ж бачу, що ви не спите.

Я підвівся на ліжку й сів, закриваючися ковдрою. На хвильку мені здалося, що ми нагадуєм у своїх костюмах двох божевільних.

Я не знаходив що сказати. Мовчав і N. Одною рукою тримав віолончель, друга безсило, мов перебита, повисла зі смичком. І вся його фігура була наче зламана; аж дивно було думати, що це той самий музика, що з гордо піднятою головою виходить на естраду й володіє масами.

– І навіщо вони змусили мене грати цей "Caprice"?

Я мовчав.

– Ні, навіщо я згодився грати його на чиюсь потіху?

Я хотів було озватися, що не даремне його просили, бо він грає цю річ, як ніхто, але мені це здалося банальністю, і я знову промовчав.

Він обіпер інструмент об своє ліжко, смичок поклав на подушку, а сам пересів до мене. Як видно, йому хотілося щось сказати мені, може, навіть звіритися в чому. Бувають такі хвилини й у цілком дорослих мужчин.

Я рішив помогти йому й спитав.

– Мабуть, ця річ щось значила в вашім житті?

– О, ще скільки! Якби я міг її забути!

Він скорботно попустив голову. Потім слово по слову почав оповідати своє життя. Бідне й сіре воно було, не дивлячись на талановитість. І ця сірість, видимо, була лейтмотивом, клала печать на всі відчування, на ввесь світогляд.

– Зробити життя прекрасним… як легко сказати це. А я – чого б я не віддав за один день такого життя. Я й тепер не можу байдуже бачити живих пахучих квіток, бо чомусь власне вони найбільше мені говорять про прекрасне життя. Як увійдеш до кімнати, де вони, то так і кинуться вони до тебе – і запахом, і фарбами, і чистою свіжістю. А в серце вдарить мимоволі думка – а що якби ти увійшов отак до своєї тихої, ласкавої кімнатки, стомлений від потрібної корисної праці, з потом на чолі й веселими очима? І кинулась би тобі так само назустріч люба людина, усміхнулась би так, як ці квітки усміхаються, і такою ж радістю, такою ж чистотою повіяло б від неї і… забув би всі дріб’язки й каміння під ногами, малими й нікчемними тобі б здалися нерівності оточення. А замість того, – приходиш у свою смердючу халупу, засвічуєш свою смердючу лямпу й зі скреготом зубів берешся за книжку або за обридлий інструмент та починаєш байдуже виводити пошлі мотиви, глупі акорди, ідіотські звуки.

Мене, признаюся, це здивувало. Я аж не втерпів.

– Як ви говорите так про музику, найзмістовніше з усіх мистецтв?

Він тільки махнув рукою.

– Оце знаєте, доводиться, вже думати й про старість. Іноді й оглянешся – не все ж дивитися вперед та вперед. То часом оглянешся й спитаєш самого себе, пощо жив? І – нема що відповісти. "Що зробив? Що зробив? Що зробив?" – невідступне, як краплі з даху після дощу, все капає на мене питання. А я знову не маю що відповісти.

Хто я справді? Служитель мистецтва? Жрець перед олтарем величної музи? Ні… Я просто усладитель буржуазії. Ціле життя, ціле життя грав тільки для тих, хто за гроші приходив мене слухати. Ціле життя грав лише те, чого вони хотіли, а вони за те ляпали долонями. Скільки разів я грав тоді, коли мені властиво кричати хотілося! І завжди

я грав те, чого мені не хотілося грати. А музика – це ж така річ, що стає нічим, коли її насилувати.

– І от так доводиться брехати ціле життя. Нарід… але нарід і не чув мене ніколи. А якби й почув, то не слухав би, бо те, що я граю, йому нецікаве. Та й що, справді, я міг би заграти для народу? Які-небудь Aires variees – а йому однаково нецікаво. Чим же я можу підняти його у високі сфери музики? Чарка горілки, фарс в балагані, житіє якогось святого, – це переносить його в інші сфери, але в ті сфери не треба підійматись, варт тільки переступити, а тут… тут треба злетіти й то так високо. А я в цілому світовому репертуарі не знаю підходящих до того речей.

Він устав і почав машинально одягатись.

– Іноді хочеться боротьби, небезпечностей. Заздриш людям, що ходять по краях безодні, живуть під вістрями дамоклових мечів, але зате кожну хвилю й кожним фібром своїм чують себе і свою душу. Хотілось би іноді хоч трохи й собі пожити таким життям – але як? Контрабандою зайнятись? Укротителем звірів стати? Цирковим гімнастом? В злодійські притоки йти? Все це штучно, неприродно, а тому – так і йде все колесом… Приходить ранок, з ним приходить щоденщина, якісь дурацькі обов’язки, що їх порвати, потрощити нема сили. І не те, що сил не ставало, а просто думалося – невже це, іменно це і є мій ворог? Невже власне з оцим я мушу боротись? І я не боровся, вважав таку боротьбу нікчемною, а ті дрібниці тим часом обплутували мою душу, точили, мов шашіль, і скоро там замість твердого дерева зосталася труха і гниль.

А зрештою… Я знав теоретично, що єсть десь на землі люди боротьби, люди-герої, але бачити їх не бачив зроду. Часом зустрінеш людину, здасться тобі – от! Підійдеш ближче – а воно таке саме, як і всяке інше. Нудно стане – і вертаєшся знов до своєї проклятої кімнати, пересяклої якимись запахами гидкими, хоч я голову собі скрутив, шукаючи за джерелом тих запахів. Сядеш, спустиш голову на руки і замреш… Тихо цокає годинник, муха на вікні дзизчить… У стотисячний

раз обведеш ту кімнату очима, оглянеш кожну до огидливості знайому дрібницю – і все те набридло, все це настогидло до стосоткрат чортів. Душить, давить ця обстановка, рухів хочеться, розумної бесіди – а де її взяти? Повалишся, як роздавлений, на оцю остобісілу тигрову шкуру і скрипиш зубами від безсилості, від злоби на всіх і вся, а на себе самого насамперед.

І з острахом думаєш – як же пройде кінець сьогоднішнього дня? Чи зайде до мене хто-небудь, чи сам я піду куди, а, може, стане сили пересидіти дома за книжкою чи за музикою? Як нема нікого – хочеться, щоб прийшов, а прийде та заведе обивательщину – хоч тікай з хати, до того нудно. Чи, може, то у мене знайомі такі? А воно таки так. Якісь вони усі… нікчемні, полохливі. Нема їм ні до чого діла, ні до засад там якихось, боротьби. Спробуй з ним завести розмову не на цілком обивательську тему – він або відповість тобі якоюсь ідіотично-байдужою фразою, або позіхне, або запропонує послати краще за півквартою. Іноді аж наголос хочеться крикнути: "Та падлюки ж ви, мерзавці! Та невже ж немає нічого вищого на світі?" А потім прийде в голову думка – а чим же ти кращий? – і ця думка вбиває все. То я йду й п’ю. Я горілки не люблю, мене до неї не тягне, але я п’ю, п’ю, як останній швець, як… негідник.

А підеш до кого – ще гірше. Ото наслухаєшся! І як вони можуть? Цілими вечорами, часом аж до ранку переливати ото з пустого в порожнє, базікати, белькотати всякі дурниці – і зоставатися задоволеними? Раніше то я, було, не втерплю й крикну їм в розпачі яке слово але що ж… Розрегочуться, почнуть жартувати і, забувши шапку, тікаєш, мов несамовитий, геть з дому, здивувавши слугу.

А на вулиці вже живе робочий нарід, вже йдуть на працю, вже готовляться боротись за насущний шматок. Хмарки порожевіють, з-за них уже блискає проміння – і хочеться дзвону церковного, тихого віяння молитовних мелодій, світла свічок крізь прозорчастий туман ладанових хмар. А власне життя здається вже таким гидким, таким осоружним, що вбить себе й то було б гидко.

Взагалі – повна невідповідність реальних даних до розумових вимог. От був один такий час, що я... ну не знаю до чого мучився, що не можу створити чогось великого. Саме тоді я прочитав "Крейцерову сонату". Як мені хотілось утворити щось подібне. І то не від заздрощів, не від дрібненького позіхання комашки на славу велетня – ні... А мені хотілося зайняти думи людей, змусити працювати їх мисль і відчувати, що це зробив я, я!.. Значить твоє життя потрібне, значить твоєї праці ждуть... О, чого б я не віддав за наявність такого почуття!..

– Але того нема, не було й не може бути. Встаєш ранком, не квапишся нікуди, бо нема пощо. Дляєшся над кожним моментом одягання – аби протягти час. Іноді побринькаєш на отому своєму одороблі годину-дві й тоді кажеш собі: "от поробив сьогодні – аж їсти хочеться". Ох, і ненавиджу ж я це інтелігентське бездільне прозябання, цю розпусту мускулів і розбещення тіла!.. І так стане гидко, що захочеться зробити якесь паскудство, внести якийсь заколот у звичайний хід речей. І крикнути на ввесь світ про брехливість людей, про ілюзії праці, бо от вам велике слово – не бачив я смислу ні в одному ділі. Я придивлявся – я жадібно ловив деталі життя ріжного стану людей. Моя професія дає змогу входити до ріжних верств; отже знав я й громадських діячів, і літератів, і бюрократів, і свою братію пискливу; часто подовгу жив де з ким, їв з однієї миски, отже мав повну можливість придивлятися до сокровенних струн душі. І що ж бачив? Одне й те ж: всюди самообман або просто обман, ілюзії праці й замилування до неї.

І не думайте, що це односторонність моїх уваг говорить з мене, не відповідайте загальником: "та невже ж нема на землі людей, що любили б своє діло й віддавали б себе йому цілком?" Я твердо і певно скажу – немає. Основне тло – лінь фізична й моральна, а вже на нім ріжні узори, форми й кольори, а ми оті малюнки вважаємо за щось самоісне, коли то тільки продукти одної загальної первопричини. Це правило – без винятку. І всі наші судороги працьовитосте, потуги на творчість – все те тільки бажання утекти кудись від тієї страшної влади лінощів.

Але це не зло, це – підвалина. Що таке велика скорбота навіть не людей, а таких абстрактів, як Демон, Манфред і т. д.? Що це, як не сум від усвідомлення обмеженості, кінечності? Що це, як не печаль за тим моментом, що вже минув і не вернеться як би ви його не кликали? І я вірю, що жодні муки не порівняються з тим жалем, але… але не знаю, чи ви розумієте мене.

Сказать правду, не дуже. І не з усім в його промові був я згоден, але він так цікаво говорив, що мені ще й ще хотілося його слухати. І я почав запевняти, що зрозумів, що… – словом усе, що говориться в таких випадках. Він подивився на мене сумно.

– Оце я вивертаю перед вами свою душу, як баба панчоху, а внутрішній голос не перестає говорити: "Ну, і пощо ти це робиш? Все одно ж ти не підійдеш ні під одну з фарб, в які завгодно буде йому тебе розмалювати". І все це я розумію, і все це я ясно бачу, але… але чомусь сьогодні моє убоге життя постало передо мною в такій страшній наготі, що я перелякався. Голе життя – ви розумієте що це значить? Ви ж бачите життя в одягах і прикрасах, а якби хоч раз побачили отак голим, як я, ви здригнулися б – такий то огидливий смердючий кістяк. Тому, хто бачив його голим хоч раз, вже навіки не захочеться тратити кольори й квіти на вбирання того трупа. Бо в які б розкішні одежі його не вбрав, в складах їх повно буде гною й пліснявини. І як смішно тоді дивитися, що люди гають час і енергію, осліплюють себе й інших, аби тільки хоч як-небудь прикрасити наготу свого паскудного життя, суєтяться, вигадують собі "діла", мету, убивають той безщасний час тисячами найрізнородніших засобів – а все ніяк не можуть убити, все він безконечний, все зостанеться його хоч дрібочка, хоч півгодинки – і ці півгодинки так вимучать, витріплють їм душу, що раді вони хоч за отрую вхопитись! Знаю я це, добре знаю!..

Він був уже одягнений, а я ще сидів так. Я боявся, що коли почну одягатись, це він буде вважати за моє бажання закінчити розмову. Так само, думалось мені, він зможе перестати говорити, коли я вперто

мовчатиму. Тому я рішив час від часу подавати репліки. Хоч, може, й не до діла, але аби тягти розмову.

Так і тепер. Коли він замовк і почав ходити по хаті, я перечекав трохи й сказав:

– А література? А вона вам не давала усолод?

– Ні. Те, що варте уваги, те читалося й перечиталося, а решта… Убогі вони, наші літерати. Ще коли малюють негативні типи – ще сяк-так; бачиш, що намальовано живих людей. А вже як діло доходить до чогось позитивного – лишенько, яка мертвота й скука. Тільки й бачиш: учительку народньої школи та лікаря, що не бере грошей з бідних пацієнтів. А потім знову учителька й знову лікар – і так до безконечності. Прочитаєш таку штуку раз-два – і так тобі це остобісіє, що тікаєш від книжки, як від зарази. Погані психологи наші письменники. Вони ніколи не можуть піднятися до того, щоб зуміти змалювати цілого чоловіка. Так, візьме який-небудь моментик, якусь картинку, якусь дрібненьку ситуацію – і давай розмусолювати на десятках, а то й на сотнях сторінок. А якби вони, оті письменники, зуміли заглянути в душу хоч би отих своїх лікарів та учительок – страшно б їм стало від тої порожнечі, яку почувають у своїй душі оті літературні козлища. Бо коли у них, у тих лікарів та учительок, знайдеться вільна хвилина, що не збігається з моментом максимальної фізичної втоми, ними заволодіває таке страшне розчарування, що дорого вони заплатили б тому, хто зумів би їм доказати, що вони не даремне живуть, що їх праця комусь потрібна. Бо бути задоволеним із своєї праці, бачити в своїх ділах пуття можуть тільки генії та посередності; решта людей – то духові павпери, навіки засуджені на муки сумнівів. Скажете мені, що не ці моменти упадку енергії, побіди сірого кольору складають центр ваги гарного життя, а власне ті високі хвилини, в котрі й т. д. І на сонці, мовляв, є плями, але не вони дають життя людині, рослинам і всьому світові. А я думаю цілком навпаки. На мій погляд, власне в них, в тих життєвих плямах, більше змісту, ніж в самому сонці. Вони ясно показують, що в сфері духових потреб, вигаданих для себе чоловіком, існують якісь провалля,

котрих чоловік не може нічим загатити, бо не знає, яку жертву треба принести цьому роззявленому богу. Коли чоловікові хочеться їсти, він ніколи не роздумує, чи треба чи не треба вкусити оцей шматок хліба: він просто жує. А от коли перед ним стоїть питання, чим задовольнити свої духові потреби – скільки боротьби, скільки вагань починає переживати він! Бо насамперед йому доводиться вирішати – чи є ще вони у нього, оті духові потреби. А потім, коли він рішить, що вони є і що треба їх чимось задовольнити, – скільки найпідліших сумнівів, несподіваних рішень і тяжких мук!.. Ні, поки оті так звані духові інтереси не здобудуть собі ясності й невідступності фізичних потреб – доти я не повірю в їх задоволення. Звідки я знаю, що оцей суб’єкт не бреше? Тому я в людях ціню лише ту більшу чи меншу зручність, з якою вони вдають той або інший тип. І, знаєте, іноді трапляються чудові актори! Є такі, що доходять навіть до самогіпнозу й починають сами вірити у власні достоїнства. Але навіть і в тих бувають хвилини, коли серединка, серединка, нутро виступає наверх. А більшість так просто ниє під тягарем самонакладених на себе обов’язків, але почуває себе так, як оті кавалери в трамваю: уступить місце дамі, а потім бурчить цілу дорогу.

Взагалі тільки дивуватися доводиться – скільки то бруддя можна знайти в найкращих почуваннях чоловіка. Всі вони побудовані на болоті, й те болото час від часу дає себе знати зловонними випарами й гнійною росою. Візьміть до аналізи все найвище, що має людина, переверніть на інший бік найкращу медаллю – і ви перелякаєтеся.

Я починав потроху розуміти цей психологічний тип, повний прикмет морального лінивства, недбальства при сильно розвиненім інтелекті – і мені стало жаль його, як йому самого себе. А він плів далі сіру повість сумного свого одинацтва.

– Вічна самотність. Важка і така глибока, що страшно у неї заглянуть. Немає години в дні, немає дня в році, немає року в житті, коли б вона, та самітність, не давала себе знати. Мені кажуть про діло, роботу, обов’язки. Але жодна робота та й ніщо у світі не відбере у вас всього часу. Все одно щось зостанеться між двома працями, все одно

щось буде відділяти скінчене від непочатого – і от досить одного такого моменту, щоб почути холод смерти в душі, щоб страшно стало жити. А я ж увесь свій вік не виходив з тих моментів. І не дорікайте мені, що я нічого не зробив: я не хотів шукати праці, раз вона сама мене не знайшла.

Іноді до того стане тяжко, що схопиш себе за волосся, вилаєшся круто і… тоді вже пропало все. Наплюєш тоді на всі приписи, на всі моралі, на всю нашу брехню вселюдську і закрутишся в безоднях самого яскравого паскудства. І нема такої ями, в яку не лазив би в такі хвилини; нема такої погані, якої не обмацав би й не покуштував би на язик. І чим більше пакості з погляду вічно-коректних людей, чим здивованіше підіймаються брови глядачів – тим невідступніше почувається бажання зробити власне так. Ох, чого тільки не довелося пізнати в такі хвилини!..

А потім – протверезіння. Найчастіше це траплялося ранком. Сидиш, було, в якому шантані або просто в шинку нижчого розбору, горять побронзовані дешеві люстри й світло від них дивно переплітається зі світлом приходящого ранку; на столі повно недоїдків і недопитків, долівка липка від розлитого пива, горілки, вина. Ввесь розхристаний, руками ледве витертими від блювотини, хапаєшся за яке-небудь яблуко чи виноград і смокчеш без смаку. Доокола, мов трупи, валяються собутильники й собутильниці; дехто показує ще ознаки життя, бо намагається співати захриплим голосом, обіймає сусіду й плаче; за стіною чутно хропіння вкрай стомленого лакея – а у вікна вже прокрадається благословення ранку. Одна половина віконниці освітилася нашою люстрою, а на другій уже тремтить і радіє рожевий промінь сонця… перший, дорогий, милий промінь. Тихий ще він, але вносить уже тривогу в роботу ресторанної люстри; сам божественно-чистий – він наївно освітлює й намазані висмоктані обличчя куртизанок та інші частини оголених тіл, ледве прикритих шовковим руб’ям. На хрусталі вазонів, на склі вже грають провісники кінця мряки, весело міняться веселкові кольори – і так радісно на те все дивитися.

І от тоді одразу біль, такий біль стисне серце, що не знаєш, що з собою почати. Одчай якийсь заволодіє душею, страшно стане, зуби цокотять, увесь тремтиш. Затуманена голова ще не може в усім розібратись і тільки збільшує той жах, яким і так ввесь переповнений. З надзвичайною ясністю почуваєш усю свою брудоту, хочеться вити, як вовкові, і впасти перед кимось на коліна і голосити, б’ючися головою об долівку. Ох, які то важкі хвилини, як би ви знали!..

Потім він став лицем до стіни й довго стояв. Так довго, що я вже почав боятися, чи не перестав він взагалі говорити. Я рішив викликати його на дальші балачки й почав:

– І невже ви не пробували якось позбавитись тої самотності своєї?

– А як же його пробувати? Пробував я, було, раз жити з однією… економкою. Думав, нехай буде сурогат, коли нема чистого продукту. Ну, і що ж? Через тиждень я уже відіслав її від себе, віддавши все, що у мене було.

– Чому?

– Стидно було їй дивитись в очи. От устаємо ми вранці; вона з хазяйським видом запарює чай, а мені в цей час приходить у голову: але я від тебе власне не того вимагаю, твої функції починаються з ночі. І так мені стидно стане, що я ховаю очи вниз, а вона ловить цей схований погляд і усміхається, знаєте, так по-жіночому. А потім теж жіночим розпусним голосом запитає: "Чого це ви завстидалися?" А мені крізь землю хочеться провалитися, бо почуваю себе рабовласником, покупцем живого товару, що його для мене власне готують на життєвому ринку. Ой стидно, стидно…

– Так чому ви не женилися?

– Я? Женитися? Ви серйозно мені це кажете? Ви справді думаєте, що це радикальний спосіб позбутися одинацтва? Та що ви, добродію! Я вже не кажу про те, що шлюб, це – найбезчельніша з форм лотереї, де число виграшів у мільйон разів менше числа програних. А брехня? Скільки безглуздої, безсмисленої брехні повинен я вжити й повинні вжити для мене, аби підтримати родинне вогнище в належній ясності! Скільки даремних жертв! Скільки безплідно згаяного часу!..

Правда, ви маєте право сказати мені, що на брак потрачених даром хвилин я не можу поскаржитися, але я вам скажу, що коли я сам винен у своєму ледарстві, то сам я й карайся за це; коли ж я повинен гаяти час ради чогось, що знаходиться не в мені – це інша річ.

Що ж до оження, то бачив я їх, бачив на свойому віку досить. В цьому акті одна біда – це, що оження доконче мусить відбуватися з женщиною, а женщина, навіть найкраща женщина – деспот, невмолимий деспот. Ви не можете навіть собі уявити, скільки у неї шляхів для проявлення свого деспотизму! І женитися для того, щоб почути на своїй шиї тиск чиєїсь ноги – слуга покірний! При першій же родинній сцені, цього доконечного атрибуту подружнього життя, я розбив би голову або собі або… кому іншому. НІ! Шлюб – не засіб проти одинацтва. З двох зол треба вибирати менше.

Знаю, що ви осудите мене. Озлоблений старий холостяк – такий звичайний тип. А мені навіть не було причин обізлитися на женщину, бо я не терпів від неї жодного болю. Та все ж ніколи не буду женитися, бо знаю, що як тільки женщина почує коли не вищість то бодай рівність, – вона небезпремінно зробить тобі боляче, небезпремінно! Та ще так паскудно, під оксамитовою лапкою, в позолочених пілюлях. Під позором піклувань про твоє здоров’я тобі не дозволять іти, куди ти хочеш, робити, що ти хочеш; будуть змушувати тебе лягати спати тоді, коли тобі хочеться працювати, робити дозволять тільки тоді, коли це комусь не перешкоджає. А насильство любові – хіба це не найгірше паскудство? І так день за днем, година за годиною приносиш огидливі жертви, опускаєшся все нижче й нижче, аж поки настане час, коли ти, глянувши

на себе, не пізнаєш, що це ти, той самий, що так радісно йшов до шлюбу.

– От ви все про жертви…

– Підождіть. Хочете сказати, навіщо їх приносити? Ех… Так і видно зразу, що ви іншим радите женитися, а сами цього блага й не закоштували. Та як же можна в родинному житті обійтися без жертв? Та вас же заклюють, коли ви захочете опертися хоч на одно з найзаконніших своїх бажань. Вас назовуть деспотом, кровопивцем, сльози, ридання. "Я хвора!.. У мене нерви…" О, це таке пекло, якого ви собі й уявити не можете. І це не раз, не два… Нерви тріплються, розхитується організм. А коли ще зважити, з-за яких дрібниць це робиться, то кулю собі в лоб хочеться пустити.

– Та невже ж не буває щасливих подружжів?

– Чому? Десь вони, кажуть, єсть, а де – точно не знаю. Але й там не обходиться діло без жертв, тільки там жертви перестають бути жертвами, а являються ніби відблиском взаємної любові; там за щастя вважають не панування над другою істотою, а бажання самого щастя. Буває, кажуть, буває… І там не гинуть морально, не проклинають безплідно прожитого дня – там жаліють, що він скінчився, щасливий. Там чоловік і жінка доповнюють одно одне, творять атмосферу щастя доокола себе і в тій атмосфері легко дихається всякому, хто прийде. Але таких шлюбів буває на мільйон один, а решта – мерзота, паскудство, брехня й підлість.

А що найбільше досадно, так це те, що йдучи до шлюбу, намарить собі чоловік і блакитного неба і білих голубів і співу райського. Сяє в надіях. А не проходить і десяти день, як він починає зобачати, що щось воно наче не так, щось починає скрипіти. Він зараз підмазує, підтесує – думка така, що то тимчасовий непорядок механізму. Підлив смальцю, підкомпромісився трошки – кілька день все йде начебто й нічого. Але то

тільки кілька день, а потім, дивись, уп’ять щось скавучить. Отуди к чортам!.. Так оце знову підтесувати, підмазувати? А там ще, ще – і так увесь вік у смажчики записатися? А де ж життя? А надії? А мрії?.. І обізлиться чоловік, що не туди повезла клята фортуна, але чорт її тепер виправить.

І це я не з книжечок знаю, а з живого життя. Бо ні до чого в світі я так не придивлявся, як до родинного життя. Я ж думав, що у ньому змисл, що воно сіль землі. А як придивився добре – вийшов пшик. Я хоч дурний так хитрий, бо коштував то все не на власній спині. Я для таких спроб непідходящий: уже давно або гнив би в землі або десь на землі, кайдани тручи.

І я довго, знаєте, вірив, що подружжя це – продукт волі, а не лотерея. Так довго, що аж сором тепер згадати. А потім, дивишся – одне подружжя сквернота, друге паскудство, третє сморід. Та що ж це таке, думаєш собі? Ну, випадок – що ж ти проти нього, капосного, подієш. Але сьогодні випадок, завтра випадок та як посипалися сами "випадки"!.. Та вже як зобачиш хоч не яке там щастя, а хоч згоду поганеньку, то аж сам наче зрадієш. Тільки вп’ять-таки: як придивишся добре, то всі ж тобі, усі оті щасливі пари без якоїсь клепки, їй-богу не брешу!.. Або мономани якісь, або старосвітські поміщики, або щось уже там та є. Ну звичайно – хто мало просить, той скоро задовольниться. Коли ж хоч одна сторона має більші якісь вимоги – амінь! В чортову яєшню обернеться тоді родинне життя. Коли ж, не допусти Святителю, обоє мають так звані "свої інтереси" – в проституцію обертається спільне спожиття. Так як же при цьому женитися? Я й близько ніколи не був коло цієї думки. Раз, один тільки раз у житті…

– І це зв’язане з "Caprice"? – не втерпів я.

– І це зв’язане з "Caprice", – сказав він і низько попустив голову. Видимо, це було найболючіше місце.

Я вже не смів питати далі. Але він сам, помовчавши трохи, розпочав говорити.

– Я ніколи нічого подібного не відчував. Коли я її побачив тільки вперше, я внутрішньо якось увесь затрясся. Це було щось нове, щось незглибиме. Знаєте легенду про половинки душ? Так от, мабуть, я відчув, ніби знайшов свою половинку. Яка вона була, як її прізвище – я не буду вам розповідати та, зрештою, це й непотрібно. Вона жила з матір’ю на окраїні міста, скромно, я сказав би, навіть бідно, але коли я хотів був чим допомогти, мати так ґречно подякувала, що я вдруге сказати щось подібне не насмілився.

Вони попросили мене приїхати з інструментом. Рояля у них, само собою, не було, а наша ж література мало пристосована до solo. Та й потім – звуки віолончелю в таких крихітнісіньких кімнатцях… Мусите згодитися, що воно якось, як то кажуть, не пасує. Але як вас просять такі очи, то, очевидно, ви згоджуєтеся.

Я приїхав з інструментом. Вдячності не було кінця. Цілий вечір я грав і сам чув, що грав добре. А оце "Caprice" викликало сльози на чудових очах. З мене взято слово, що я нікому й ні при яких умовинах цієї речі грати не буду. Я згодився з радістю, з внутрішнім почуттям повноти життя – я ж музикант…

Ну, що ж іще вам розказати? Ви бачите, я ввесь тремчу, нелегко мені це оповідати. Говорити вам про те, що я потім часто їздив туди з інструментом, що за кожним разом я грав це "Caprice" і навчився справді його грати гарно – це все для неї…

А потім… потім я рішив одружитися. Коли я освідчився, вона якось аж ніби затрусилася вся… Я це витолкував по-своєму – ми ж завжди маємо охоту витолковувати події так, як нам хочеться. Вона попросила декілька часу на роздумування. Я згодився, бо це ж справді такий серйозний крок.

А тимчасом я вже ніби на правах жениха ходив до них щодня. Я й не помічав тоді, що особливого захвату моє освідчення не викликало. Мати, правда, була рада, але дочка… обдумувала.

Ну… скінчилося все занадто прозаїчно. Я носив їм читати книжки. Приніс, між іншим, "Крейцерову сонату". Ах, скільки ці обидві "Крейцерові сонати" наробили лиха на світі. Не хочеться оповідати… Вона прочитала ту "Крейцерову сонату" і вернула мені книжку. Цілий вечір ми балакали про цю річ… Я вернувся додому й захотілося мені ще самому прочитати деякі місця. Я взяв книжку, вона сама розгорнулася й звідти випав лист…

З краскою стиду я почав читати… і прочитав, що вона от має освідчення… що мама її наглить іти за мене… що вона вже падає під тягарем нужди й більше не може… що, певно, дасть згоду… І все це можна було б зрозуміти й простити, але… але там була фраза… що вихід заміж нічого не змінить в їх відносинах… що… навпаки… буде легше бачитись і… свобідніше сходитись…

На ранок, я тільки що встав, прибігла вона із смертельним жахом в очах. Вона ще не встигла спитати – я мовчки простягнув їй листа. На лиці моїм вона прочитала все. Тихо скрикнула… закрила очи й вибігла… От вам і кінець. Тепер розумієте ви, чому я такий?..

Він страшно схвилювався, весь тремтів. Схвилювався й я. Повість звичайна, не така, мабуть, що рідко й трапляється, але щось було в тім оповіданні з великого трагізму – і власне це хвилювало.

Я думав, що вже кінець оповіданню, але показалося – ні. Стільки вже наболіло у цього чоловіка, так давно, або, може, й усе життя він ні з ким не говорив, що йому треба було вилитися всьому. Трохи заспокоївшися, він почав говорити знову.

– От вам і все… Один раз життя могло стати чимось, і не стало. Чи варто ж було намагатися ще якого повторення? Та не трапилося й нагоди… І от – життя кінчається. Без радости, без найменшого світлого спомину. Радості ж, як плоди, – вони хочуть бути зірваними, їх треба зривати, інакше вони згниють, не принісши нікому жодної користі. І стою перед закінченням свого шляху й думаю – кому від того стало легше, що я прожив життя без любові? Навіщо згинула безслідно поезія душі, може, не цілком і скупо наділена мені природою? Ось вона, осінь моя… Всі люди мають щось тепле згадати в дощовий осінній вечір – а я? І так щемить, так щемить серце, якби ви знали…

Пройшло десь життя коло мене, може, світле, може, й співуче. Десь тут же, обіч, за деревами йшли женщини й кликали мене: "іди до нас! зірви нас!.. Дай нам радість і наш біль" – а я боявся… не смів… І вони, женщини, проходили далі. І знаходили відклик у других душах, любили інших мужчин і були вдячними тим, хто давав їм радість і сльози, бо власне з того сплітається життя. А я того не знав, я все був гордий з того, що от через мене не пролилася ні одна сльоза на світі. А яка це дурниця – я тепер тільки бачу. Тепер, коли однобоко й безглуздо прожилося життя, коли стою от із холодним серцем над трупом своєї молодості – і не знаю, що сказати. Мов на похоронах чужої людини. От уявіть собі, що вас змусили сказати промову на похороні зовсім чужої людини. Що ви би зуміли сказати? Отак і моє життя. Чуже мені й нічим його пом’янути.

Іноді безумно, безумно захочеться вернути, хоч знаєш добре, що ніщо не вертається. Біль такий схопить серце, що не знаєш, куди діватися. І так же порожньо стане в грудях, так холодно…

– Але чого ви так зарані вже себе ховаєте і сами над собою служите панахиду? (Це вже я кажу.) Ви ще не стара людина, ваше життя ще може дати вам багато радостей.

– Цебто, так звана, "друга молодість"? Ні – більше жахливого я нічого не знаю. Нехай буде вже так, як є, нехай буде ще гірше – тільки

не кохання другої молодості, коли любиш до самозабуття, коли тремтиш на мисль одну, що може прийти хтось і от так, без усякого права, з одним тільки правом молодості вирвати у тебе з серця твоє останнє щастя. Ревнивим оком стежити за кожною мужською постаттю, із страхом приймати себе молодь, умирати тисячу разів на день, нічому й нікому не вірити. Фальшиво сміятись, коли хочеться скиглити, як собаці; жартувати, коли в серці скребуть залізні пазурі, вислухувати приятельські жарти знайомих і робити добру міну, коли кожне слово ранить тебе, мов отруєний стилет… Ні, ні, ні… Не дай, Боже, нікому отої другої молодості!.. Ліпше я так умру, не зазнавши радости, "витримавши стиль". Ліпше най я з гордістю скажу сам собі на смертній постелі: "і все ж через мене не пролилася ні одна сльоза на світі". Нікчемна втіха…

Нікчемна потіха… нікчемне геройство… анахронічний, нікому й ні на що непотрібний аскетизм. Навіщо він серед розпусти й моральних "вигребних ям" наших культурних центрів, нагого танцю п’яних розібраних женщин, дщерей Вавілону, Содома і Гоморри? А зрештою, – хто знає? А може людство хоч і в відмінних формах, хоч і в одиницях, але все ж прагне повернути до аскетизму? А може, й я, й моє безглузде, гідне ідіота життя – це не lapsus природи, не боягузтво перед життям, а об’яв нової моралі, несвідомо утвореної мною і ще якимсь чоловічком десь у Лондоні або Новій Гвінеї? А може хтось, як у закинутому на горищі монастирському папірусі, побабравшися в убогих записах мого життя, скаже людям: "Дивіться – бачите? Он ще у якому столітті жили люди так, як ми тепер, дійшовши до того свідомістю". І підкреслить червоним олівцем і знайде цінність там, де бачив я лише муку мою, а моє оточення лише глупоту мою.

Смішно… Я фантазую, бо кожна воша теж має свою фантазію. Потішай себе царством небесним, отим зібранням всіх деґенератів, мономанів і усяких інших дефективностей, а живе життя пливтиме крізь пальці, бо ти мрець, тебе убив твій критицизм. Ти ще в дитинстві стратив уміння чимось захопитися наївно, а на сурогат наївності – підлоту – теж тебе не стало. А може, просто ти родився не тоді, як тобі було треба. Треба б тобі було перед 60-ми роками родитися або оце

тепер. Родившися під 60-ті роки, ти з безсмислено-радісною усмішкою стояв би перед піврозваленою селянською хатою і в сотий раз повторяв би: "Милі пейзанчики! Як я радий, що ми от-от-от скоро, скоро-скоро зможемо скинути з вас один ґатунок ланцюгів та приміряти вам інший". А родившися під наші часи, може, дійшов би до того, до чого вже доходять деякі сучасні "передові люди", тобто – не вірити ні в що й нікому, а в той же час з піною коло уст кричати про якусь "ідею". І сміло при тім дивитися усім у вічі й брехати, брехати, брехати перед самим собою, перед людьми, перед будучиною навіть. Як це весело мусить бути!

Ах… Навіть у цім я міряю все ще міркою наївного світогляду будучини, сам не вірячи в раціональність цеї мірки. Треба перестати, забути – треба бути сучасним… А я не можу. Чим була би моя радість, коли б десь через неї мусів хтось перейти? Якої підлоти треба на те, щоб говорити собі: хоч… але ж зате… І нехай я буду боягуз, нехай я буду мрець, нехай сміються з мене ті, хто виграв ставку життя, а я на це те тільки скажу: доніс свою свічку додому, не запалив свого прапору! Не був чиновником, що бере хабарі за життя. Я не брав! Як той гуцул, що до кобили своєї говорив: "Здихаєш ти, – каже, – сарако, але ти знаєш і я знаю, що жмінки псєнки[14] не взєли ми з тобою з-під чужого оборогу". "От де, люди, наша слава", слава отаких нуждарів, як я. Покажіть мені того, хто заволодів своєю радістю чесно, я поклонюся йому, але не вам, злодюжки-горобці, що прилетять до чужого застеленого білою скатертю стола, украдуть крихітку хлібця з тарілки, замість дяки капнуть своїм добром на скатертину й відлетять пріч, хіхікаючи: "Чик-чирик! Vive la vie!.. Бери-лови! Цілуй її! Еще раз, еще раз, тисячу раз!"

Ні! Убога моя психологія, але й ваша не з тих, щоб гордитися нею. Правда, ви їхали експресом, коли я плентався з дубцем у руках по осінніх калюжах; ви оббризкували мене болотом з-під шин ваших авто, але в моїх очах горить щось, чого немає в ваших. У мене є з чого бути гордим!

Він дивно й незрозуміло оживився. "Маніяк?" – пролинуло у мене в голові питання. – "Ні, – сам я собі відповів, – але дуже схожий". І мов підкреслюючи мою думку, N нараз пальнув ні з того ні з сього:

– А все ж женщина любить тільки переможця.

Я аж здивувався. Подав репліку.

– Але чому ви всі радості життя ідентифікуєте тільки з образом женщини?

– А з чим же ще? Все останнє я знаю і можу певно сказати, що там немає щастя. Як хтось казав про діточі літа – "пам’ятаю радости, але не пам’ятаю щастя". От так і тут. Без женщини можна мати задоволення, моменти втіхи, але щастя без женщини нема. Щастя тільки коло неї. При ній – все може бути щастям, без неї – ніщо щастям не стане. Ах, Галю, Галю, Галю!..

Він заломив руки. Потім ухопив нараз віолончель і заграв. І в цю малу, навіть, я сказав би, маловартісну річ вливав він стільки змісту, що я не пізнав речі. Слухав, мов зачарований. Це була справжня мова богів, їх дивні слова, що нараз від чогось розшифровуються, стають зрозумілими й наповняють людську душу нез’яснимим блаженством.

З тих пір і я не можу байдуже слухати "Caprice" Шуберта. Вже багато літ пройшло, а все хвилюють і непокоять мене ці звуки: нагадують наболілу душу.